

לחשוב מחדש על הנחת העבודה

איציק פזואלו

צמצום הפעילות במשק בעקבות התפשטות נגיף הקורונה יפגע אנושות במקורות הכנסה, ורבים יאבדו את משרתם. משבר כזה שב ומעלה שאלות עקרוניות באשר לתמיכת המדינה באזרחים שאינם עובדים. על רקע המשבר ארוך השנים בסדר הכלכלי-פוליטי הנוכחי, יש מי שמציעים רפורמה רדיקלית הקוראת להעניק לכל אזרח מענק בסיסי ללא כל תנאים מקדימים ובמנותק מהתלות בעבודה. אולם בהצעה זו מקופלות למעשה שתי תוכניות מנוגדות: אידאולוגים ניאו-ליברליים מבקשים לקדם באמצעותה מצע לחיסול מדינת הרווחה, בעוד בחוגי שמאל מציעים רפורמה מרחיקת לכת ששואפת להחליש את איום ההידרדרות לעוני, המהווה מנוע מרכזי לכניסת עובדים לשוק התעסוקה. ומעל הכול מרחפות שאלות של היתכנות כלכלית

מרץ 2020

קרב מדינות המערב מתעצמת בשנים האחרונות התחושה כי הסדר הכלכלי-פוליטי שהתעצב בעשורים האחרונים של המאה העשרים מתקשה להתמודד עם נטל האתגרים החדשים שהתפתחו בתקופה זו ועם המשברים שהסדר הזה יצר - העמקת הפערים האדירים בהכנסות ובעושר, ההתקדמות הטכנולוגית, הגלובליזציה, הזדקנות האוכלוסייה ועוד. לנוכח השינויים הללו מתגברים הקולות המבקשים לבצע רפורמות מרחיקות לכת במשטר הכלכלי.

אחת הרפורמות המסקרנות ביותר המוצעות כיום קוראת להעניק לכל אזרח מענק בסיסי ללא תנאים. הרעיון הזה פרץ כבר מזמן את גבולות האקדמיה והוא לובש בהדרגה צורה של אקטיביזם פוליטי המשפיע יותר ויותר גם על מדיניות. בשורה של ניסויים חברתיים, שהמוכר שבהם הסתיים זה מכבר בפינלנד, נבחנים ברצינות אלמנטים של רפורמה כזאת, וגם במסדרונות הביטוח הלאומי בישראל דנים באפשרות לערוך פיילוט דומה.

הרעיון לחלק לאנשים כסף ללא קשר לעבודה קיים בשיח הפוליטי לפחות מאז המאה השבע-עשרה, ולאורך ההיסטוריה הוא זכה לתמיכת הוגים ידועים כגון תומס פיין, ג'ון סטיוארט מיל ואחרים. העיקרון הוא פשוט: לתת לכל אזרח כוח קנייה מסוים ללא תנאים - כלומר בלי להעמידו במבחני נזקקות ובלא צורך בעבודה - ובאופן אוניברסלי, היינו לכולם וללא יוצא מן הכלל. כשמדובר באוכלוסייה הבוגרת בגיל העבודה, מדינת הרווחה מעבירה קצבאות רק למי שאינו יכול לעבוד - מפאת מצבו הבריאותי או גילו - ולמי שרצף תעסוקתו הופרע, בגין אבטלה שלאחר פיטורין למשל, ורק אם הרקע הכלכלי שלו מצדיק זאת (למשל בהיעדר אמצעי קיום ממקור אחר). רעיון המענק, לעומת זאת, מבקש להסיר את ההתניה במבחני העבודה והנזקקות ולהעניק לאזרח קצבת מחיה בסיסית אוניברסלית ללא תנאים, כנהוג למשל בקצבת ילדים. במקום חלק מהקצבאות המוענקות כיום, כל אזרח יקבל סכום כסף חודשי. שמו המקובל של הרעיון הוא "הכנסה בסיסית אוניברסלית" (Universal Basic Income), ובקיצור - הב"א.

הצמצום בפעילות המשק בעקבות התפשטות נגיף הקורונה והמשבר הכלכלי שעלול לבוא בעקבותיו מעלים לסדר היום שאלות עקרוניות לגבי תמיכת המדינה באזרחים שאינם עובדים. מחד גיסא, כעת הדיון אקטואלי מתמיד; מאידך גיסא, זוהי תקופה מאתגרת להעלאת רעיונות רדיקליים כמו הב"א, שכן עתות משבר הן שעת הכושר של השמרנות. באי-הוודאות השוררת בתקופות משבר, רבים וטובים מבכרים את חיקו המוכר של הסטטוס קוו. עם זאת, בתקופת משבר טמונה ההזדמנות לנתח את המודלים המקובלים ולבחון עד כמה הם אחראים למשבר עצמו או להשלכותיו. המשבר עשוי לשפוך אור על הדינמיקה ארוכת הטווח של משק הפועל בעצימות נמוכה יותר ומתמקד בייצור ובאספקת שירותים חיוניים תוך מעבר מסיבי לעבודה מהבית. נוכל לראות אם משבר מתמשך שילווה בצמצום הפעילות במשק יתרום לעלייתם של פתרונות מהסוג של הבטחת הכנסה או יחבל בסיכוייהם לצבור תמיכה.

כך או אחרת, חשוב להבין כי העדנה שרעיון ההב"א זוכה לה בשנים האחרונות נובעת, בין היתר, מכך שיש בו נקודות עניין הקוסמות לאידאולוגיות רבות על הציר שבין ניאאו-ליברליזם לסוציאליזם. אבל משום שהשאיפות לרסן את כוחות השוק או לשחררם הן שתי מוטיבציות מנוגדות ואף סותרות, כך גם חזון הביצוע של הב"א בשמאל שונה רדיקלית מזה שבימין. כדי להבין את הגישות השונות הללו יש להבין את היחס של כל אחת מהן למשבר העבודה ולמדינת הרווחה בתקופה הניאו-ליברלית.

משבר העבודה ומדינת הרווחה

מדינת הרווחה המודרנית הלכה והתגבשה מתוך החורבן של מלחמת העולם השנייה. בעשורים שלאחר המלחמה עיגנה מדינת הרווחה את צורכי הקיום הבסיסיים של האדם כזכות אוניברסלית ולא כגמילות חסדים, נדבנות וצדקה. מתום המלחמה ועד שנות השבעים יצרו השילוב שבין שגשוג כלכלי, עבודה מוגנת ורווחה משלימה אווירה של יציבות וביטחון כלכלי-חברתי במדינות המערב. המודל, שעוצב על ידי השמאל הסוציאלי-דמוקרטי, הושתת על עמודי התווך של מדיניות המחויבת לתעסוקה מלאה, לרגולציה בשוק העבודה, לארגוני עובדים דומיננטיים ולפריסה של רשת ביטחון מפני פיטורין, אי-כשירות וזקנה.

תור הזהב של מודל העבודה והרווחה - ה"לייבוריזם" - הגיע לקיצו בשנות השבעים של המאה הקודמת. שנים אלו סימנו את קריסת המודל הזה תחת שורה של לחצים פנימיים וחיצוניים. הגלובליזציה וההיתכנות הטכנולוגית אפשרו פתאום לבעלי ההון להעתיק את הייצור לכל מקום על פני הגלובוס וליהנות בכך מאספקה שוטפת של כוח אדם זול בהרבה, בשווקים צומחים ונטולי רגולציה; עלויות הייצור הגבוהות בעולם המערבי הפכו באחת את הכלכלות המערביות ללא-תחרותיות. בה בעת, הטכנולוגיה השועטת קדימה אפשרה אוטומציה של משרות רבות בסקטורים רחבים. על רקע מגמות אלו הגבירו כלכלנים ואידאולוגים ניאאו-ליברליים את המתקפה שלהם על המודל הסוציאלי-דמוקרטי, וקידמו תחתיו אג'נדה שביקשה בין היתר להחליש את ארגוני העובדים ולהחליף את המחויבות לתעסוקה מלאה בתפיסה של שיעור אבטלה "טבעי" או "הכרחי", במטרה להימנע מאינפלציה ובפרט מעלייה בשכר העובדים. הרגולציה של שוק העבודה הוחלפה בליברליזציה, וזו כרסמה בהגנות החוקיות שניתנו לעובדים. שורה של קיצוצים משמעותיים במיסוי והפחתת ההוצאה הציבורית החלישו את מדינת הרווחה וצמצמו את השירותים הציבוריים.

לתהליכים הללו היו שתי תוצאות בשוקי העבודה. ראשית, האחריות לתעסוקה הופרטה ועברה מידי המדינה אל היחסים הבילטרליים שבין הפרט למעסיק, ובה בעת קבלת הקצבאות הותנתה במבחני תעסוקה נוקשים יותר חרף התבססות התפיסה ששיעור אבטלה מסוים הוא בלתי נמנע. כלומר כולם נדרשים למצוא עבודה בעצמם, גם אם אין מספיק עבודה לכולם.

שנית, וחשוב מכך, הניאו-ליברלים התירו את הרסן מעל יחסי עבודה נצלניים שמטרתם העיקרית לאפשר לבעלי ההון לקצץ בהוצאות ההעסקה וכך למקסם את רווחיהם. תרמה לכך העובדה שהגידול במאגר העובדים אפשר לבעלי ההון להכתיב את תנאי התעסוקה. כאמור, כוח העבודה גדל מאוד בשל הגלובליזציה, אבל תהליך משמעותי לא פחות היה כניסתן של נשים לשוק העבודה. כתוצאה מכך נוצרה צפיפות בשוק העבודה, שכן יותר עובדים החלו מתחרים על פחות משרות בינם לבין עצמם וגם עם הטכנולוגיה; ובה בעת תנאי ההעסקה במשרות הזמינות הלכו והורעו. כך נאלצת כיום מדינת הרווחה להתמודד עם מצב שבו היצע העובדים גדול ואיכות המשרות נפגעה משמעותית.

סטטיסטיקה מתעתעת

אמת היא כי עבור מרבית הכלכלות המערביות, ובהן ישראל, שנת 2019 הביאה עימה שיעורי תעסוקה מהגבוהים שנראו מאז הימים שלפני המשבר הכלכלי בעשור הקודם. אבל כדי להבין כיצד אבטלה יכולה להתקיים דווקא בשעה ששיעורי התעסוקה עולים, יש להביא בחשבון את תופעת תת-התעסוקה. הסטטיסטיקה המסורתית אינה כוללת היבטים של תת-תעסוקה כמותית, לא כל שכן איכותית, אלא סופרת "ראשים" במשרות.

אחד המופעים של תת-תעסוקה הוא מצב שבו האנשים אמנם עובדים, אך שעות העבודה שלהם מועטות מכדי לאפשר להם קיום ראוי לפי הסטנדרטים הרווחים בחברה. גרוע מכך, הם עשויים לעבוד שעות רבות אבל בשכר זעום ובתנאים גרועים. תופעה זו מוכרת בישראל כ"עניים העובדים". כתוצאה מהתהליכים שהחלישו את העבודה המאורגנת והרגולציה של שוקי העבודה נפוצו ברחבי העולם המערבי

מודלים של "תעסוקה לא סטנדרטית". במונחים של ארגון העבודה הבינלאומי, תעסוקה לא סטנדרטית היא בין היתר חוזי עבודה לזמן קצוב - חוזה עונתי, חוזה לחודשים אחדים או חוזה למשך השלמתו של פרויקט מסוים - ולמודלים של העסקה במשרה חלקית או ל"העסקה על פי קריאה". אלה הם פעמים רבות חוזי "אפס שעות", שבהם בית העסק אינו מתחייב לרף שעות מסוים והעובד נקרא לעבוד רק על פי צורכי העסק.

סוג נוסף של עבודה לא סטנדרטית הוא חוזי תעסוקה רב-צדדיים. עובדים כאלה מוכרים אצלנו כ"עובדי קבלן". כאן המעסיק נקשר בחוזה עם סוכנות משאבי אנוש המספקת לו עובדים על פי צרכיו. הסוכנות משלמת לעובד שכר, גובה עמלת תיווך מתוך השכר הזעום ממילא, והיא בעצם האחראית לעובד. כך יכול בעל העסק להתנער ממחויבות לתנאי תעסוקה הולמים.

עובדים בעבודות לא סטנדרטיות נמצאים לרוב בסיכון גבוה של תאונות עבודה ומועסקים על פי רוב בתנאי תברואה ובטיחות ירודים, שלא לדבר על כך שרק לעיתים נדירות הם זוכים להכשרה או לקידום ולכן סיכוייהם להשתלב בעבודה טובה יותר בעתיד אפסיים. במקרים רבים תעסוקתם הבלתי סדירה מונעת מהם גישה לכל ההטבות הסוציאליות שעובדים סדירים זכאים להן.

נוסף על כך יש להביא בחשבון שתיתכן אבטלה מבנית שאינה באה לידי ביטוי בסטטיסטיקה המסורתית. שיעורי האבטלה נמדדים מתוך מה שקרוי "כוח העבודה". "כוח העבודה" אינו כולל את כל האנשים בגיל העבודה החיים במדינה מסוימת, אלא רק חלק מתוך אותה קבוצה שעובד או "מעוניין" לעבוד - היינו מחפש עבודה באופן פעיל בלשכת התעסוקה או בכל דרך אחרת. עם זאת, בתנאים הקשים השוררים בשוקי העבודה, שמעטות בהם המשרות המספקות יציבות וביטחון תעסוקתי וכשהחלופה היא תת-תעסוקה, כלומר עבודה שאינה מאפשרת לאנשים קיום בכבוד, יש מי שפשוט מוותרים מראש על הניסיון להשתלב בשוק העבודה. הסטטיסטיקה הרשמית מגדירה אותם ככאלה שאינם רוצים לעבוד, ולכן הם אינם נספרים כמובטלים. כיצד הם מתקיימים, אם כן? חלקם פונים לשווקים לא-פורמליים שבהם הם עשויים להרוויח יותר באופן נקודתי, אך ללא זכויות או חיסכון פנסיוני. ייתכן שחלקם אף פונים לפעילות לא חוקית ופשעה המבטיחה להם הכנסה גבוהה בהרבה. ואחרים, בעיקר נשים, נדחפים לתלות כלכלית בבן זוג. במדינות רבות, צעירים המתוסכלים מחיפוש עבודה נתמכים על ידי הוריהם עד גיל מאוחר.

פוליטיקאים המצביעים על שיעורי תעסוקה גבוהים נוטים לתפוס את החיבור בין אנשים למשרות כמטרה בפני עצמה. אלא שאם כל האנשים בחברה עובדים, ולמרות זאת רבים מהם אינם מתקיימים בכבוד - מה טיבה של הסטטיסטיקה הזאת? מצב של תת-תעסוקה - שבו אנשים אמנם עובדים אך בלא יציבות, תמורת שכר שאינו מספיק לכיסוי צורכיהם הבסיסיים, בתנאים ירודים וללא שינוי באופן - מייפה אולי את הסטטיסטיקה ומשרת את הפוליטיקה, אך לא את הפרטים בחברה. במדינות מסוימות, ובעיקר בארצות הברית, הנתונים הסטטיסטיים ממחישים היטב את מגמת השחיקה בשכר העובדים, אשר נמצא בסטגנציה זה שנים רבות למרות העלייה בפיריון העבודה.

התחזיות לגבי אוטומציה של שיעורים נרחבים מהשוק בעשורים הקרובים עלולות לבשר על החרפתן של מגמות אלו. אין חולק על כך שהטכנולוגיה מוחקת משרות רבות, אם כי שוררת אי-הסכמה בנוגע לשאלה אם בסיכום הכללי יוותרו יותר משרות מאלה שייעלמו. כך או כך, כתוצאה מהאוטומציה הגוברת הפערים בין עובדים מיומנים לבלתי מיומנים עשויים להעמיק. הצורך בגמישות מבחינת העובדים יגדל - הם יידרשו לתקופות הכשרה מקצועית וללמידה מתמדת לאורך כל תקופת פעילותם בשוק. גם המעסיקים יצטרכו להתאים את אופי המשרות לשוקי עבודה תזזיתיים שנוכחות הטכנולוגיה בהם גוברת. המודל הלא-סטנדרטי עשוי לפיכך להפוך לסטנדרט. אם כן, הסדר החברתי שהעבודה במרכזו מצוי במשבר, ועובדה זו מספקת הזדמנות לבחון אותו מחדש ואף מצריכה זאת בדחיפות.

הצעת המענק האוניברסלי

נדמה כי מענק הכנסה אוניברסלי עשוי להיות מדיניות רלוונטית לעידן שבו העבודה הופכת פחות ופחות יציבה ורווחת, אם כי להצעה הזאת יש כמה גרסאות המובחנות זו מזו בהיבטים מהותיים.

אידאולוגים ימניים רואים בשכר בסיס אוניברסלי שעת כושר להגשים את שאיפתם הנושנה לחסל את מדינת הרווחה. בימין הניאו-ליברלי עמלו מאז שנות השבעים לצמצם את מדינת הרווחה על דרך של הקשחת התנאים לקבלת קצבאות תוך ניתוב כספי הרווחה ל"עניים האמיתיים" בלבד כדי למנוע ניצול של המערכת בידי "בטלנים שאינם ראויים לסיוע". אלא שבחלוף הזמן התברר לרבים שהקשחת התנאים לא הוכיחה את עצמה. מבחני הזכאות המשפילים מכפיפים את האנשים למכונה בירוקרטית הכותשת את פרטיותם וחירותם ומצריכים שדרה בירוקרטית ואדמיניסטרטיבית מנופחת ומסורבלת. אם לא די בכך, נמצא שהקשחת התנאים לקבלת הקצבאות אינה ממלאת כלל את ייעודה: המוטבים נרתעים מעבודה במשרות בשכר נמוך, מחשש שאם יאבדו את המשרה יקשו עליהם מבחני הזכאות המחמירים לשוב ולקבל את הקצבאות שעליהן וויתרו. כלומר, גם בעיניים ניאו-ליברליות, הקשחת תנאי הזכאות כשלה שכן היא מייצרת "מלכודות אבטלה".

אידאולוגים ניאו-ליברליים חזרו ועיינו במשנתו של מילטון פרידמן, מהאבות הרוחניים של התנועה, וגילו שהלה הציע גרסה משלו לשכר בסיסי ללא תנאים באמצעות מס הכנסה שלילי (Negative Income Tax). לפי הצעתו, פעם בשנה, כחלק מתחשיב המס השנתי, מי שהשתכר מתחת לרף מסוים יקבל מענק שמשלים את הכנסתו עד לגובה מינימלי. בהשראת רעיון זה, אנשי ימין כלכלי מציעים להחליף את הקצבאות המותאמות והמותנות הנהוגות במדינת הרווחה במענק קבוע שיינתן לכולם ואשר יושת עליו מס אחיד. בווריאציות מסוימות יותאם המענק באופן סלקטיבי לאנשים עם מצבי נכות פיזית או נפשית שאינם יכולים לעבוד, אך כל יתר הקצבאות והשירותים הניתנים על ידי מדינת הרווחה, ובהם שירותי חינוך ושירותי בריאות, יבוטלו ויהיו זמינים לרכישה פרטית בשוק. במובן זה, הניאו-ליברלים רואים ביסוד השוויוני האוניברסלי של הב"א מחיר קטן שיש לשלם תמורת מימוש שאיפתם להיפטר מהגנות המדינה על האזרחים תוך שהם חושפים את אלה לכוחות השוק באופן מלא.

חשוב לתת את הדעת על כך שכוונת הימין הניאו-ליברלי אינה לחלק לאנשים כסף מבלי שיצטרכו לעבוד למחייתם, אלא לשמן את גלגלי שוק העבודה באמצעות ה"א" ולהגדיל את היצע העובדים בשוק. לפי גישה זו, במודל שבו מענק נמוך מחליף את מדינת הרווחה וקצבאותיה, לפרט יהיה תמריץ להשתתף בשוק העבודה משום שבצאתו לעבודה הוא לא יחשוש לאבד את זכאותו למענק. מכאן גם נגזר שגובה המענק חייב יהיה להישאר נמוך מרף מסוים, אי שם מתחת לסכום הדרוש לכיסוי הצרכים הבסיסיים, כך שלאנשים יהיו אכן "תמריצים" להמשיך ולעבוד. ניאו-ליברלים חושבים למעשה על מענק נמוך שיהיה לא יותר מאשר סובסידיה לעבודות נחותות. במדינות הרווחה המפותחות, המשמעות עתידה להיות פגיעה קשה ומרחיקת לכת בתנאי הקיום של כלל האזרחים שאינם מבוססים או עשירים, שכן המענק הנמוך יכסה חלק קטן מאוד מהצרכים שמספקת מדינת הרווחה, שאותה הוא אמור להחליף.

לכן נניח לרגע לעמדה זו ונבחן מדיניות ה"א" החותרת להתיר מהכבלים לא את השוק החופשי אלא דווקא את האזרחים העובדים: מה אם כסף יזרום לכיסו של הפרט לא כדי לגרום לו לעבוד יותר אלא דווקא כדי לאפשר לו לעבוד בתנאים ראויים יותר, ואולי אפילו לעבוד פחות? זוהי הגישה השמאלית, המאמצת את מודל המענק האוניברסלי בשם השוויון הכלכלי והחברתי. אנשי שמאל המאמצים את ה"א" רואים במודל זה אמצעי להחלשתו של איום ההידרדרות לעוני הדוחק עובדים לעבודות נצלניות, ודרך יעילה ליצירת תנאים לקיום בכבוד במנותק מהתלות בעבודה.

בניגוד למודל הימני, מודל ההכנסה האוניברסלית השמאלי נשען על מענק שיתווסף על השירותים האוניברסליים של מדינת הרווחה, ובהם חינוך ובריאות, תוך שהוא מייתר חלק מהקצבאות הקיימות. גם במודל זה אין תמימות דעים לגבי גובה המענק. ההצעה הרדיקלית מכולן חותרת למענק שאיננו רק אוניברסלי וללא תנאים, אלא גם כזה שיאפשר אמצעי קיום בסיסיים לפי הסטנדרטים החברתיים הרווחים, ועל כן יאפשר להחיל רפורמה חברתית רחבה יותר (מובן שהגדרתו של "קיום בסיסי" היא סוגיה שאינה ברורה מאלה כלל ועיקר. אולם מעבר לקביעה שזוהי הכרעה נורמטיבית שצריכה להיקבע על ידי החברה במכלול, זהו דיון שלא אוכל לפתח כאן).

מענק כזה יבטל את המבחנים המשפילים שמטרתם לברור את ה"ראויים" לקצבאות, יצמצם את הבריוקרטיה ויפריך את הסטיגמה הכרוכה בהישענות על קצבאות, ובתוך כך ייצור מחויבות של כלל הציבור למדינת הרווחה המורחבת. אך מעבר לכך, מענק כזה עשוי להביא לשורה של רפורמות כלכליות מבניות רדיקליות. ראשית, מענק שווה ערך לאמצעי קיום בסיסי יסייע למאבק בעוני, בייחוד אצל עניים ומובטלים כרוניים, אשר יוכלו להפוך בהדרגה לאזרחים מן השורה. שנית, אי-השוויון, שנסק בעולם המערבי מאז אמצע שנות השבעים עת נטל הניאו-ליברליזם את המושכות, יצטמצם משמעותית. ההשלכות של אי-השוויון הזה מרחיקות לכת; ההתמקדות האובססיבית כמעט בשיעור הצמיחה נוטה להחמיץ את העובדה שתועלתה השולית פוחתת במדינות מפותחות. בכלכלות אלו, שוויון או אי-שוויון משפיעים על מידת הרווחה החברתית הרבה יותר מאשר צמיחה. אי-שוויון עומד במתאם חיובי מובהק עם שורה של מדדי רווחה שליליים. חוקרים מצאו שככל שהפערים החברתיים גדולים, כך תוחלת החיים יורדת; האוריינות נמוכה יחסית; השמנת יתר נפוצה יותר, וכמוה גם נשירה מבית הספר; תמותת תינוקות גבוהה יותר, וכך גם שיעורי הפשיעה, הרצח, השימוש בסמים ואלכוהול ושיעורי ההריונות

בקרב בנות נוער. זוהי שורה של בעיות חברתיות שנפוצות במדינות שבהן התמ"ג גבוה (למשל בארצות הברית) וגם במדינות שהתמ"ג בהן נמוך, שהמשותף לאלו וגם לאלו הוא מדדי אי-שוויון גבוהים. לחלוקה מחדש של ההון יש חשיבות אינהרנטית, אך הנתונים הללו ממחישים את מידת הדחיפות שלה.

שלישית, במדיניות זו טמון הפוטנציאל לשפר את איכות תנאי ההעסקה על פני הזמן. הב"א בגובה צרכים בסיסיים תבטל למעשה, לראשונה בהיסטוריה של הקפיטליזם, את מה שהיה המנוע העיקרי לאספקת עובדים - החשש מעוני. הפרט יזכה ביסוד קריטי של חירותו: הכוח לומר "לא" להעסקה מנצלת. אם עד עתה יכול היה הפרט לכל היותר לבחור בין מעסיקים שהציעו תנאי העסקה דומים פחות או יותר, הרי כשיהיה חופשי מהחשש המתמיד מעוני הוא יוכל לסרב לתנאי ההעסקה המינימליים הנפוצים בשוק. המעסיקים מצידם יידרשו להציע תנאי העסקה משופרים גם למשרות מייגעות שבהן פשה הניצול. חשוב לזכור שמכיוון שמדובר בהבטחת צורכי הקיום הבסיסיים, מרבית הפרטים עדיין ירצו לעבוד כדי לשפר את רמת החיים. עם זאת, הודות ליכולתם הקולקטיבית של הפרטים בחברה לומר "לא" ולסרב לעבודות נחותות בשכר נמוך, המעסיקים יאלצו להציע הצעות טובות יותר. כך עשוי השכר בעבודות אלו לעלות ותנאי העבודה יזכו לשיפור. בה בעת, הודות למענק הקבוע יוכל הפרט גם לומר "כן" - כן לעבודות ששכרן נמוך אבל יש בהן משמעות חברתית, אפשרויות קידום, הגשמה עצמית או תנאים מפתים אחרים. כלומר, במצב זה הב"א עשויה לפעול כסבסוד לעבודות איכותיות דווקא.

בעיית המימון ושאלות נוספות

כיצד ימומן כל זה? אחת הדרכים לעשות זאת היא להעלות משמעותית את המיסוי על ההון והעושר. מיסוי שכזה עשוי להתבצע באמצעות שילוב בין מס עושר, מס ירושה ומס חברות. מס עושר, המוכר פחות מבין השלושה, מבוסס על מיסוי שנתי של עושר ונכסים של בעלי הון ללא קשר להיקף רווחי ההון או לשכרו של הממוסה. כך למשל, ברני סנדרס מקדם מדיניות מיסוי שתשית מס מדורג בשיעור 1% על נכסים בשווי 32 מיליון דולר ומעלה, 2% על נכסים בשווי 50-250 מיליון דולר, 3% על נכסים בשווי 250-500 מיליון דולר - כך עד 8% מס על נכסים בשווי העולה על 10 מיליארד דולר. דרך נוספת לממן הכנסה בסיסית היא שתאגידים המשתמשים במשאבי טבע יחלקו דיבידנדים לציבור. הרעיון כאן הוא שמשאבי הטבע שייכים לציבור כולו - לאזרחים החיים כיום וגם לדורות הבאים - ומכאן שכל אזרח זכאי לדיבידנד שכזה. בהגדרה רחבה משאבי הטבע כוללים את האדמה, האוויר ואוצרות טבע כגון גז טבעי או נפט. מיסוי גבוה של משאבי הגז בישראל וניתוב הכספים לקרן מיוחדת למימון המענק, על פי המודל המשמש את אלסקה מאז שנות השבעים, הוא אחד הרעיונות המובילים. אפשר גם להשית מס בגין פליטות פחמן דו-חמצני ומזהמים אחרים, ואף להעלות את המע"מ על מוצרים שיש להם השפעות חיצוניות שליליות - למשל מזהמים סביבתיים (דלק), אלכוהול וטבק - ועל מוצרי מותרות, כמו יאכטות ומכוניות יוקרה.

כך או כך, נראה כי מדינות קטנות שמשאביהן מוגבלים לא יוכלו להציע מענק בגובה צרכים בסיסיים על בסיס מקורות מימון אלו בלבד, וכי אין מנוס מהעלאת המס על שכר או לחלופין מאימוץ מודלים מצומצמים יותר של מענק אוניברסלי.

בהיתן המהלכים שידרשו למימון מענק בגובה צרכים בסיסיים, הן בימין והן בחלקים מהשמאל עיקר החשש ממדיניות ה"א" נובע מהיבטים כלכליים: בעלי הון חוששים כמובן מהעלאת המס בשיעורים גבוהים, ויש גם הטוענים כי מדיניות כזאת תביא לאינפלציה. אבל חשוב להבין שה"א" מתיימרת לחלק את כוח הקנייה מחדש – כאמור, בעיקר באמצעות רפורמת מיסוי – ולא להוסיף כוח קנייה באמצעות הדפסת כסף. הכלכלנים פיליפ ון פארייס (Van Parijs) ויאניק ונדבורגט (Vandeborgh) מציינים שבטווח הקצר צפויים אמנם לחצים אינפלציוניים ביחס למוצרים מסוימים שהביקוש להם קשיח, בייחוד על פני מרחב גאוגרפי רחב שיש בו אזורים עניים שהמחירים בהם צפויים לעלות. מכל מקום, אין מדובר כנראה בעלייה שתשחק עד דק את כוח הקנייה של מוטבי המענק. אינפלציה אף עשויה להתבטא בעליית מחירים של מוצרים זולים במידה לא סבירה, בשל העלייה הצפויה בשכר העובדים. עם זאת, ייתכן שעליית מחיר העבודה תעודד השקעה בפתרונות טכנולוגיים שיוזילו מחדש את העלויות בטווח הארוך. יהיה כמובן צורך להיות עם היד על הדופק ביחס לשחיקת כוח הקנייה.

בעיה נוספת הקשורה ישירות לצורך להעלות את מס ההכנסה היא מה שמכונה "בעיית התמריצים". כלכלנים טוענים שגם אם כסף ללא תנאי יספק למרוויחי שכר נמוך ולמובטלים תמריץ אפקטיבי לעבוד משום שהם יוכלו לשמור את מלוא המענק – בניגוד לקצבאות – הלוא התמריץ של מרוויחי שכר ברף הבינוני והגבוה ייפגע מאוד. בעיה זו מחמירה כל זמן שהמענק ממומן באמצעות מיסוי השכר; הסברה היא שהעלאת המס על השכר תגרום לעובדים ברף ההכנסה הבינוני והגבוה לספק פחות שעות עבודה. אם זה יקרה, יצטמצם בסיס המס שאמור לממן את המענק עצמו. הדברים נכונים ביתר שאת לגבי בעלי הכנסה בינונית, שהם חלק הארי של בסיס המס. אלה יחוו עלייה קלה בשכר הנטו ועלייה של נטל המס השולי. במונחי כלכלה ניאו-קלאסית, "אפקט ההכנסה" חוזה כי שכר גבוה יותר מאפשר לאנשים לצרוך יותר ולכן להעדיף יותר פנאי על פני עבודה. באותו האופן, מיסוי שולי גבוה הופך את הפנאי ליקר פחות במונחים אלטרנטיביים ("אפקט ההחלפה") – עבור מרוויחי שכר בינוני וגבוה, זמן הוא באמת כסף – כך שאם הכסף נלקח באמצעות מיסוי, זול יותר לבלות זמן פנוי.

בעיית התמריצים נראית חמורה יותר ככל שמאמצים את נקודת המבט הניאו-ליברלית, האומדת את יתרונות ההב"א אך ורק לפי השפעתה על שוק התעסוקה והצמיחה. לעומת זאת, העמדה החלופית מבקשת לקדם באמצעות ההב"א, כמטרות נורמטיביות, גם צמיחה מתונה, קיצור של שעות העבודה וצריכה מרוסנת. יתרה מזו, בעיית התמריצים מאיימת יותר ככל שמקבלים לא רק את הניתוח הכלכלי אלא גם את התפיסה האנתרופולוגית הניאו-ליברלית של האדם כ"הומו אקונומיקוס" המושפע מחישובי עלות-תועלת במונחים מוניטריים בלבד. אם תחזיות השינוי של מצדדי העמדה ה"שמאלית" נכונות, אזי לצד המענק יחולו גם כמה וכמה שינויים משניים, כמו קיצור שעות העבודה ושיפור באיכותה, העשויים לספק לאנשים תמריצים להמשיך ולעבוד. גם שימור מבני הרווחה (למשל מעונות יום בחינם), חסכוניות פנסיוניים לעבודה במשרות חלקיות וגמישות ישפיעו על האופן שבו אנשים עובדים. מה גם שסביר להניח שרוב האנשים יוסיפו לשאוף לרמת חיים גבוהה יותר מאשר כיסוי הצרכים הבסיסיים ויאלצו להשיג זאת באמצעות עבודה.

בל נשכח גם שההתקדמות הטכנולוגית מקטינה את הצורך בעבודה אנושית כדי לייצר ומאפשרת בהדרגה להגדיל את הרווחה החברתית גם בלעדיו. ההוגים ניק סרניצ'ק (Srniczek) ואלכס וויליאמס, למשל, קוראים לקדם אוטומציה של המשק, היינו, לשפר את פריון ההון באמצעים טכנולוגיים על חשבון הצורך בעבודה אנושית, ובכך להגדיל בהדרגה את בסיס המס של ההון. הדבר יאפשר למדינות ליטול לידיהן את השליטה על מגמות המתרחשות ממילא ולמנוע את התממשותה של דיסטופיה מהסוג שההוגה אנדריי גורץ (Gorz) הזהיר מפניה – מצב שבו החברות המערביות "יתקדמו אחורה" לעבר עתיד פוסט-עבודה".

כך או אחרת, ברור שאוטומציה – נרחבת ככל שתהא – לא תייתר לחלוטין את העבודה האנושית בעתיד הנראה לעין. לכן יש החוששים שבראייה חברתית רחבה, הכוח שיוענק לפרט לסרב למשרות יהיה מופרז. החשש העיקרי הוא שהקצאת עובדים למשרות הנחשבות נחותות, כגון כאלה המערבות עבודת כפיים מפרכת, תיפגע באופן אנוש. הטענה היא שמשרות חיוניות כדוגמת ניקיון ופינוי אשפה יתקשו לפתות עובדים גם כאשר תנאי ההעסקה בהן ישופרו. אף על פי כן, יש להביא בחשבון כי הפיתוי לעסוק במשרות כאלה יגבר ככל ששכרן יעלה ושעות העבודה בהן יתקצרו. סביר להניח שיימצאו הפרטים שיעדיפו עבודה נחותה בשעות מקוצרות ושכר גבוה. משרות מסוג זה עשויות לקרוץ למשל לצעירים ולסטודנטים בשלבי הכשרה. אם תת-ההקצאה למשרות אלו לא תיפתר באמצעות השוק, או לחלופין אם העלייה בשכר תהא בלתי ישימה כלכלית, ייתכן שיהיה צורך לחשוב על דרכי הקצאה באמצעים מדינתיים כגון הרחבת מנגנון השירות הלאומי. כך או אחרת, אין באתגר מסוג זה הצדקה מוסרית למנגנון הקפיטליסטי הנוכחי, הדן אנשים חסרי אלטרנטיבה של ממש לשירות במשרות כאלה במשך ארבעים או חמישים שנה.

בקרב המחזיקים בתפיסות קהילתניות וליברליות, לעומת זאת, ההתנגדות להב"א איננה טכנית אלא עקרונית. היא מתייחסת למודלים רחבים יותר של הב"א, שבהם המענק מספק צרכים בסיסיים ועל כן מאפשר לאזרחים לעבוד פחות או אפילו לא לעבוד כלל. לפי תפיסה זו, החובה לעבוד אינה נובעת רק מאחריות אישית או מתוך תכתיב כלכלי אלא גם מחובה מוסרית של היחיד כלפי החברה. כלומר, גם אם מדיניות של חלוקת כסף ללא תנאים ישימה כלכלית, אין זו מדיניות צודקת, שכן כל המערך הסוציאלי של החברה נשען למעשה על חובת ההדדיות.

אולם מבלי לחלוק על חובת ההדדיות עצמה, יש כאן תפיסה מעט פשטנית. ראשית, כבר עתה כסף מחולק בחינם בחברה מבלי לדרוש עבודה ממוטביו: ילדים הנולדים למשפחות אמידות נהנים מתזרים של כסף ללא מאמץ, ובמוקדם או במאוחר יורשים רכוש. שום מוסד חברתי אינו מחייב אותם לעבוד למחייתם אם אינם חפצים בכך. מדוע חלוקת כסף לעניים מבלי לחייבם בעבודה היא לגיטימית פחות? יש מי שיטען שהמקורות השונים של הכסף מייצרים הבחנה מוסרית חשובה בין שני המקרים, אולם זוהי תפיסה נאיבית לגבי מידת הבעלות של אדם על רכושו וכספו.

שנית, לא זו בלבד שכסף כבר מחולק בחינם – עבודה רבה נעשית בחברה ללא שכר. בהתייחסות המצומצמת לעבודה כאל משרה בשוק העבודה יש מן השרירותיות; אם נרחיב את ההגדרה נגלה כי עבודה רבה מתבצעת בכלל מחוץ לשוק. עבודות הבית ומלאכת הטיפול בילדים – הנעשות בעיקר על ידי

נשים - עומדות בבסיס הקיום החברתי והכלכלי, אך אינן זוכות לכל תגמול. נוסף על כך, עבודות רבות במשק נעשות בהתנדבות או במתכונת של התמחות בפיצוי כספי זעום או ללא פיצוי כלל. זאת ועוד, בעידן כלכלת הידע פרטים רבים מייצרים ערך מחוץ לשוק, ולא תמיד זוכים לתשלום הולם או לתשלום בכלל.

אם אכן יש לתבוע מהפרט לתרום לחברה בשם ההדדיות, הרי כל זמן שהחברה אינה מצויה במתכונת חירום או בשלב התפתחותי מוקדם המצריך מילוי צרכים בסיסיים והתגייסות כללית לטובת עבודה, לא ברור מדוע תרומה כזאת חייבת להיות באמצעות השתתפות בשוק העבודה דווקא. לא זו בלבד שרבים תורמים לחברה מחוץ לשוק העבודה, יש לזכור גם שחלק ניכר מהמשרות מציעות תרומה חברתית אפסית ואפילו שלילית. הביקוש בשוק אינו מושג נרדף לערך חברתי. רחוק מכך, השוק נכשל לעיתים בסיפוק צרכים חברתיים חשובים ומייצר שירותים ומוצרים שערכם החברתי לכל הפחות מוטל בספק, ואולי אף נושא בצידו השפעות חיצוניות שליליות.

בסיכומי של דבר, להתנגדות שתוארה לעיל ניתן לענות שהכנסה בסיסית אוניברסלית לא תסתכם בהענקת כסף בחינם כי אם תשמש ככלי משלים למדינת הרווחה, תתקן עוולות של השוק ותספק תמורה, גם אם בסיסית, למגוון מאמצים חברתיים. בחשבון הכללי, תיקון שכזה יקזז את חוסר הצדק שבפיצוי אורחות חיים "לא יצרניים".

לאור תפיסת ההדדיות, מנקודת המבט של המרכז הליברלי והשמאל הסוציאל-דמוקרטי המסורתי הב"א אינה הבחירה המובנת מאליו. רבים מביטים אחורה אל תור הזהב של הלייבוריזם ומאמינים שתיקון החוליים הללו מצריך שיבה אל עקרונות קיינסיאנים - מחויבת מדינתית מחודשת לתעסוקה מלאה, העצמה קולקטיבית של העובדים, רגולציה מחודשת של התעסוקה והרחבה של מדינת הרווחה. בחוגי שמאל יש שמעלים את האפשרות לעגן בחקיקה את הזכות לעבוד ולהבטיח משרה לכל דורש. ניתוח מחקרי של האפשרות הזאת העלה מגוון בעיות, הנוגעות למשל לעלויות אדמיניסטרטיביות גבוהות ולאיכות המשרות שיווצרו בסקטור הציבורי. ובעידן הפוסט-תעשייתי, גם טובי המחקרים יתקשו להתאים את הרגולציה המדינתית לצרכים של שוקי עבודה גמישים ותנדנודיים המייצרים עוד ועוד אתגרים. כפי שראינו, באמצעות התשתית של הב"א יהיה אפשר להשתמש בגמישות התעסוקתית ובפנאי הכפוי שיצרה ההתקדמות הטכנולוגית ולהופכם ליתרון. ללא החשש מהדרדרות לעוני, לכל עובד תעמוד אפשרות הנובעת מחירות מהותית - ולא רק חוקית-פורמלית - לומר "לא" או "כן" להצעת עבודה, ומתוך כך להשפיע על עיצוב סדרי העבודה הרצויים לו.

כבוד לפנאי

חשיבה מחדש לגבי עבודה עשויה לגלות את האפשרות לממש חזון ישן נושן שהקפיטליזם הניאו-ליברלי השכיל לטרפד: עידן הפנאי. במובן זה, הב"א עשויה להניח את התשתית לא רק לחלוקה מחדש של ההון כי אם גם לחלוקה מחדש של משאב הזמן, היינו הפנאי והעבודה.

מקדמת דנא הייתה העבודה אמצעי להשגת צרכים בסיסיים ולכן נחשבה לנטל, ולא בכדי נמנעו ממנה לחלוטין אנשי המעמדות הגבוהים. עם עליית הקפיטליזם הפכה העבודה למטרה בפני עצמה. הוגים רבים, ובהם הכלכלן ג'ון מיינרד קיינס, חזו לאורך ההיסטוריה שההתקדמות הטכנולוגית תייתר בעתיד את הצורך בעבודה אנושית. מכיוון שהטכנולוגיה משפרת את פיריון העבודה ומצריכה פחות עובדים פר כמות מיוצרת, קיינס העריך שעד שנת 2030 יצטמצם יום העבודה ושבוע העבודה יסתכם בכ-15 שעות. בדרך זו תרוויח האנושות זמן פנאי ורווחתה הכלכלית תגדל. קיינס חזה שבעתיד כולם יוכלו לעבוד פחות ולצרוך יותר – מוצרים, שירותים ופנאי. חששו העיקרי נגע ליכולתו של האדם למלא בתבונה את הזמן שיתפנה לו.

לקיינס היה כמובן על מה להסתמך: מאז המהפכה התעשייתית ועד לימיו גדל פיריון העבודה, ובהתאם לכך יום העבודה התקצר בהדרגה. במהלך המאה התשע-עשרה עבד הפועל הממוצע כ-70 שעות בשבוע; בימיו של קיינס כבר הלך שבוע העבודה והתקבע סביב 40 שעות. אלא שהתקצרות שבוע העבודה נבלמה כמעט לחלוטין בסוף שנות השבעים. כיום עומד ממוצע שבוע העבודה במדינות ה-OECD על כ-37 שעות. בישראל עובדים 41 שעות שבועיות בממוצע, ושלא במפתיע היא אחת מהמדינות בראש רשימת חברות ה-OECD שבהן עובדים הכי הרבה שעות. למעשה, רובנו עובדים כיום יותר מאשר בעבר, אז היה המודל הכלכלי מבוסס על עובד אחד בכל משק בית, על פי רוב הגבר; כיום ברוב משקי הבית משתתפים שני בני הזוג בשוק העבודה, ומכאן שמספר שעות העבודה הנדרש כדי לקיים את צורכי המשפחה כמעט שהוכפל לעומת אמצע המאה שעברה. כל זאת למרות ההתקדמות הטכנולוגית חסרת התקדים, ואולי דווקא בגללה.

כיצד ייתכן שלמרות ההתקדמות הטכנולוגית יום העבודה לא התקצר? בקרב עובדים לא מיומנים, היצע העובדים הגדול בשוק התעסוקה הופך את המשרה למעין פריבילגיה ומפעיל על המחזיקים בה לחץ פסיכולוגי להיות מחויבים יותר וזמינים יותר למקום העבודה. במקום שהטכנולוגיה תבשר על אמנציפציה, היא נותנת בידי המעסיק כלים יעילים לניטור יעיל יותר של ביצועי העובדים. לכן המעסיק יכול לדרוש מעובדיו לעבוד שעות רבות יותר (או לעבוד קשה יותר) ולהימנע מהעסקת עובדים נוספים כדי לחסוך את עלויות העסקה. כך נוצר חוסר איזון והתקיימות בו זמנית של תת-תעסוקה, כתוצאה מתעסוקה לא סטנדרטית של חלק מהאוכלוסייה, ולצד זאת תעסוקת יתר של חלק אחר.

יתרה מזו, עובדים ממעמד הביניים ומטה אינם יכולים להרשות לעצמם לעבוד פחות, בגלל השחיקה המתמדת בשכר הריאלי. שחיקה זו מתרחשת משני צידי מעגל ההכנסות וההוצאות. מצד ההכנסה שכר העובדים נמצא בסטגנציה בשל המגמות שתוארו קודם לכן, ובהן הגלובליזציה, עליית הניאו-ליברליזם והחלשת העבודה המאורגנת. בצד ההוצאה, צמצום התשתיות והשירותים בתחומי התחבורה, החינוך והבריאות מחייב את משקי הבית לצרוך חלק מן השירותים הללו בשוק הפרטי. הדה-רגולציה של שווקים פיננסיים אפשרה את הגדלת החוב של משקי הבית, ואילו עמלות החוזרים טיפסו הודות לרגולציה רופפת. השחיקה בהכנסות בד בבד עם הפרטתם של שירותים והחזר חוב מתמיד אינם מאפשרים למשקי הבית להקטין את מחויבותם לשוק העבודה גם אם הפרט חפץ בכך.

אבל תופעת זו של תעסוקת יתר נפוצה גם, ואולי בעיקר, בקרב עובדים מיומנים ומרוויחי שכר גבוה. באמצעות מערכת של יצירת ציפיות, הנשענת בין היתר על קידוש ערכה של העבודה, עובדים מיומנים רבים מפנימים נורמות של שליחות מקצועית אשר בעבר היו שמורות למקצועות ייחודיים כגון רופאים, או לחלופין מאמצים תפיסות המייחסות לעבודה ערכים של מימוש עצמי ויצירתיות. בהינתן האמצעים הטכנולוגיים של ימינו, נורמות כאלה מספקות לשוק עובדים שמוכנים לעבוד שעות רבות יותר במשרד, מהבית ואפילו בשעת חופשה, גם מבלי שהמעסיק ידרוש זאת מהם במפורש.

נוסף על כך, חרף ההתקדמות הטכנולוגית לא התרחשה בחברות המערביות היעלמות מסיבית של משרות שתחייב אותן לחלק את העבודה שנותרה בין אנשים רבים יותר. מה שקיינס וחוזי עתיד הפנאי לא הביאו בחשבון הוא הסתגלות הבלתי נלאית של הקפיטליזם. במקום למנף את הטכנולוגיה והאוטומציה לטובת הגדלתו של הפנאי, נוצרו משרות רבות שערכן היצרני והחברתי מוטל בספק. ראיון אבנט (Avent), אחד הכותבים הכלכליים של **האקונומיסט**, מפנה בהקשר זה לכלכלן הצרפתי ז'אן בטיסט סיי (Say) אשר ניסח את העיקרון הכלכלי שלפיו "ההיצע כשלעצמו יוצר ביקוש". הטענה היא כי צרכים אינם סטטיים; הם ניתנים לעיצוב וליצירה יש מאין תוך שימוש באמצעי שיווק מתוחכמים, כך שייצור נוסף כשלעצמו יכול להזין ביקוש למוצרים או לשירותים שקודם לכן כלל לא היו קיימים. הוסיפו לכך את הכוח המאגי של מוסר העבודה הפרוטסטנטי, המייחס לעבודה ערך אינהרנטי, ואת החשש המסורתי מכך שעודף פנאי עלול להוביל לשורה של רעות חולות בחברה, והרי לכם תשתית איתנה להצדקת מודל כלכלי המבוסס על האדרת העבודה על פני הפנאי.

הדינמיקה הזאת משרתת בעיקר את בעלי ההון, אך הצדקתה נעשית באמצעות הדגשת "הטוב הכללי" - דהיינו, עם הגדלת הייצור נוצרים גם מקומות עבודה (מילות הקסם בפוליטיקה בת זמננו), ואלה בתורם מאפשרים להרחיב את מעגל הצריכה. במילותיה של החוקרת קייטי ויקס (Weeks), "לא עובדים עוד כדי לייצר אלא מייצרים כדי לעבוד", גם אם הייצור אינו מוסיף ערך של ממש מלבד מקומות עבודה.

ויקס טוענת שהשיח לגבי הכנסה בסיסית אוניברסלית מספק הזדמנות לבחון את האפשרות להמציא את עצמנו מחדש ולהתפתח מעבר לדמות ה"אדם החד-ממדי", כפי כשכינה זאת הרברט מרקוזה, כלומר האדם שעובד וצורך בשוק. השילוב בין ה"אדם החד-ממדי" וצרכים נוספים, בעיקר קיצור יום העבודה ושבוע העבודה, יאפשר לעבוד ולצרוך פחות ובאופן בר-קיימא. לנוכח המשברים הסביבתיים ובראשם משבר האקלים, שבעצמם הם תולדה של קונספציית הצמיחה הכלכלית כחזות הכול, נראה שמהלך שכזה אינו פריבילגיה אלא צו השעה.

בתודעתנו הקולקטיבית עבודה וחריצות נחשבות מעלות חשובות ואילו זמן רב המוקדש לפנאי מקושר עם השלכות שליליות - בטלה, שעמום, פשיעה, צריכת סמים ואלכוהול ושורה של בעיות פסיכולוגיות ובהן דיכאון ומתח. אך אין דין אבטלה כפווה כדין בטלה מבחירה. זאת ועוד, מה באשר להשפעות ההרסניות של עבודה מרובה, תת-תעסוקה, ניכור והיעדר פנאי? ומהן ההשלכות של ההשפלה היומיומית שעובדים רבים חווים במקום העבודה תחת היררכיה נוקשה, משמעת ופיקוח גובר? מהן השפעותיו של חוסר הביטחון הכלכלי הכרוני של האדם העובד, ושל ההשפלה והסטיגמה שמאפיינים את המפגש עם מערכות הרווחה? לא בכדי נאספות עדויות אמפיריות רבות לכך שסטריס הפך למגפה של

ממש בעולם המערבי. מחקרים מלמדים עוד שהפרט בוחן את עצמו כל העת כדי לוודא שמעשיו מבטיחים את האופק התעסוקתי שלו, ובכך הוא מכפיף עצמו למשטר נוקשה של ביקורת מתמדת ומתבוסס בקביעות בחוסר שביעות רצון. ברחבי העולם נאספים גם יותר ויותר נתונים שמראים כי ייתכן קשר בין עבודה מרובה וחוסר ודאות מתמיד ובין אותן התנהגויות שליליות שנהוג לייחס לעודף פנאי דווקא, כגון שימוש הרסני בסמים.

מחקרים גם מראים כי קיים קשר בין כסף שניתן ללא תנאי ובין שיפור באיכות החיים. ההשפעה החיובית האדירה של כסף מזומן, במיוחד על חיי העניים, מגובה בעדויות אמפיריות שנאספו בשורה של ניסויים בעולם המפותח והמתפתח כאחד. קרל וידרקוויסט (Widerquist) ורוטגר ברגמן (Bregman) סקרו רבים מהמחקרים הללו והראו שבניגוד לסברה הרווחת, שלפיה עניים צפויים לבזבז את כספם על מוצרי צריכה, אלוהול וסיגריות, הנתונים מצביעים פעם אחר פעם על ההשפעות החיוביות של כסף ללא תנאים - הן במחקרים שנערכו בשנות השבעים בארצות הברית ובקנדה והן במחקרים שנערכו בשני העשורים האחרונים בנמיביה, הודו, ברזיל, גרמניה, אוגנדה, בריטניה, מאלאווי ומקסיקו. בכל המחקרים, המרוויחים העיקריים היו הילדים. נוכחותם ומשך שהייתם בבית הספר עלו, וכך גם ביצועיהם. תזונתם הפכה מגוונת ובריאה יותר. גם מבוגרים פנו לרכוש השכלה ושיפרו את הדיאטה שלהם. במדינות העולם השלישי פחות ילדים סבלו מתת-תזונה; פחות פגים נולדו; תמותת תינוקות פחתה. אנשים רבים יותר פנו לקבל טיפול רפואי שגרתי. מספר האשפוזים בבתי חולים ירד, וגם הדרישה לפסיכיאטרית חירום פחתה. מקרי האלימות במשפחה התמעטו, וככלל שיעור הפשיעה ירד. צריכת האלוהול התמעטה, חובות משק הבית פחתו ושיעור החיסכון עלה. זאת ועוד, המחקרים גם הצביעו על שיפור בתנאי החיים של נשים: שיעור ההריונות בקרב בנות נוער ירד, הן נכחו יותר בבית הספר, ונשים רבות יותר הפכו פעילות כלכלית והקימו עסקים קטנים. במחקרים רבים מצאו החוקרים ששיעור הגירושין נטה לעלות; לצד המשמעויות השליליות שאפשר לייחס לממצא זה, זהו גם סימן מובהק לתחושת עצמאות גוברת אצל נשים.

השאלה האמפירית

חרף הפוטנציאל לרווחה אישית הגלום בשילוב שבין כסף ללא תנאי ובין תלות מופחתת בעבודה, רק לעיתים רחוקות מגיע מידע אמפירי כזה לתודעת הציבור. רובנו בוודאי נחשף לדיווחים באמצעי התקשורת על כישלוננו כביכול של הניסוי הידוע והמתקשר שהסתיים זה מכבר בפינלנד. בניסוי זה, שנערך מטעם הביטוח הלאומי הפיני, 2000 מובטלים קיבלו ללא תנאי כ-560 יורו בחודש במשך שנתיים. הם הורשו לשמור על המענק ולהוסיף לו כל סכום שירוויחו באופן עצמאי מעבודה. אף על פי שהתוצאות החלקיות שפורסמו בראשית 2019 התייחסו רק לשנת הניסוי הראשונה, הדבר לא הפריע לאמצעי התקשורת להכתיר את הניסוי ככישלון וחלקם אף הסיקו כי רעיון ההכנסה הבסיסית האוניברסלית הוא מבוי סתום.

כפי שראינו, אין תמימות דעים לגבי היעדים הנורמטיביים של ה"א", לא כל שכן לגבי אופן היישום שלה; עם זאת, את הטון בתקשורת מכתובה הדומיננטיות של האג'נדה הניאו-ליברלית, המונעת בראש ובראשונה מהשאיפה לעודד את הפרט לצאת לעבוד. מתוך האג'נדה הזאת מתוכננים ונערכים גם רבים

מהניסויים שנעשים מטעם המדינה (ולכן גם מוכרים יותר לציבור), ובהם הניסוי הפיני - ניסויים המתרכזים בעיקר בהשפעות של כסף ללא תנאי על השתתפות הפרט בשוק העבודה.

חשוב לשים לב לכך שהניסוי הפיני (ולמעשה כל הניסויים שנעשו עד עתה) אינו ניסוי בהב"א, אפילו לא כשמאמצים את ההגדרות הניאו-ליברליות המצומצמות, מכיוון שהב"א מתבססת על שני פרמטרים לפחות: מענק אוניברסלי, כלומר כזה שניתן לכולם, ומענק שניתן ללא תנאי. בניסוי הפיני ניתן, כאמור, מענק בגובה 560 יורו לקבוצה קטנה של 2000 מובטלים, ולכן מטבע הדברים המענק לא היה אוניברסלי. ההיבט שעניין את החוקרים יותר מכול היה ההשפעה על השתתפות הזכאים בשוק העבודה. המחקר הראה שהפרטים בקבוצת הניסוי עבדו בממוצע כחצי יום בשנה יותר מאשר הפרטים בקבוצת הביקורת, שקיבלו דמי אבטלה במתכונת הרגילה. במילים אחרות, ההשפעה על שוק העבודה הייתה זניחה מאוד.

לעומת זאת, אחת המטרות המשניות של הניסוי הייתה לבחון את השפעת המענק על תחושת הרווחה של הנסיינים. נמצא כי למענק היו השפעות חיוביות מובהקות על קבוצת הניסוי ביחס לקבוצת הביקורת, וממצא זה עלה בקנה אחד עם תוצאות הניסויים שנעשו בעבר בעולם המפותח והמתפתח כאחד. הנסיינים דיווחו כי הם חשים שביעות רצון רבה יותר, הביעו אמון רב יותר באזרחים אחרים, במערכת המשפט ובפוליטיקאים, חשו ביטחון עצמי רב יותר - בפרט מבחינה כלכלית - והביעו אופטימיות לגבי העתיד. המדען הראשי שערך את המחקר מטעם הביטוח הלאומי הפיני סיכם באומרו כי "לא נמצאה השפעה משמעותית על התעסוקה, אך נמצאה השפעה חשובה על תחושת הרווחה". הצלחה? כישלון? תלוי מהו קנה המידה ואת מי שואלים.

האם נכון יהיה להסיק מן המחקר הפיני שהיישום של הב"א כאסטרטגיית אקטיביזציה של שוק העבודה נחל כישלון? רחוק מכך. ראשית, מדובר בניסוי אחד. הממצאים שנאספו בעבר אינם חד-משמעיים - בניסויים שנערכו באפריקה ובעולם השלישי נמצא כי השתתפות הנסיינים בשוק התעסוקה גדלה, ואילו בניסויים שנערכו בעולם המפותח (למשל בארצות הברית ובקנדה בשנות השבעים) נמצא שההשתתפות בשוק העבודה פחתה, גם אם במידה מצומצמת מאוד. בשורה התחתונה, את ההבדלים בין תוצאות המחקרים עשויים להסביר משתנים רבים, אבל באף אחד מהמחקרים - ובוודאי לא במחקר הפיני - לא נהרו עובדים החוצה בסיטונות משוק התעסוקה, למרות החשש העיקרי של רבים מהמתנגדים להב"א, הטוענים כי היא תפגע דרמטית בהיצע העובדים ותביא למצב שאינו בר-קיימא מבחינה כלכלית.

עם זאת, הנקודה היא שכמעט בלתי אפשרי לבחון באמצעות ניסוי את ההשפעות של כלל מרכיבי מדיניות ההב"א על שוק התעסוקה. מכיוון שהמענקים בניסוי ניתנים רק לקבוצה מסוימת (לרוב ממוקדת, כגון מובטלים) ולא באופן אוניברסלי (כלומר לכל האזרחים) והם ניתנים לזמן קצוב בלבד, הניסוי מלמד אך מעט על הפוטנציאל האמיתי של הב"א, שכן התנהגותה של קבוצה מצומצמת כזאת אינה יכולה להשפיע מהותית על היצע העובדים בשוק ואין בכוחה לייצר תהליכי עומק בשוק התעסוקה - למשל עלייה בשכרן של עובדות נחותות, שיפור תנאי תעסוקה או צמיחה של משרות משמעותיות ואיכותיות הודות ל"סובסידיה". גם הפסיכולוגיה של פרט שמקבל מענק לזמן מוגבל במהלך ניסוי שונה מזו של אזרח המקבל שכר בסיס באופן קבוע וללא מגבלת זמן.

בשורה התחתונה, מסגור הניסוי הפיני ככישלון מלמד בעיקר על הדומיננטיות של חשיבה תועלתנית הרואה בצמיחה כלכלית ותעסוקה יעדים כשלעצמם. הוא מתעלם באופן בוטה כמעט מהעובדה שהתוצאות הללו מתווספות לגוף מחקרי הולך ומתעבה המצביע על אפשרות לשיפור עצום ברווחה האישית והחברתית הודות להב"א. יתרה מזו, הראייה הצרה של תעסוקה כמנוע לצמיחה כלכלית מתעלמת מההקשר הרחב יותר שמתוכו עולה מלכתחילה הצעת ההכנסה הבסיסית - המשברים החברתיים, הפוליטיים והאקולוגיים שמאפיינים את תקופתנו, שבאים לידי ביטוי בנסיקה בשיעורי אי-השוויון, בקריסת מדינת הרווחה, במשבר האקלים ועוד.

שום מחקר לא יוכל לענות על השאלה אם הב"א היא רפורמה חברתית רצויה, מפני שזוהי דילמה מוסרית ופוליטית מטבעה, ומשום כך היא תלויה בשאיפות הנורמטיביות של החברה. רק הגדרה נורמטיבית של היעדים עצמם תמצב את קנה המידה שלפיו יהיה אפשר להחליט מהי הצלחה של הניסוי ומהו כישלון.

הכנסה בסיסית אוניברסלית עשויה להיראות כרעיון אוטופי. אבל בְּרָגְמָן, וגם ויקס לפניו, מדגישים שיש להתייחס אליו לא כאל תוכנית אב לגן עדן אוטופי שכדי להגשימו נדרשת פעולה פונדמנטליסטית, אלא כאל סכמה של רעיונות כלליים שיכולים לשמש השראה לעתיד טוב יותר. כשמסתכלים עליה כך, הב"א היא פרובוקציה הכרחית המאפשרת לצעוד צעד אחד אחורה, להתבונן שוב בתמונת המציאות הנוכחית, לנתח אותה, לדחותה ולהאמין כי אפשר לשנותה.

איציק פזואלו הוא בוגר תואר שני בפילוסופיה פוליטית מאוניברסטית רוהר, בֹּכּוּם, גרמניה.
